

(HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla: *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*. Veszprém, 1942. Egyházmegyei Könyvnyomda /A veszprémi egyházmegye múltjából 8./; HOLL Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk.: MONOK István, ZVARA Edina. Bp. 2000. /METEM könyvek/. Igaz, az utóbbi időben Hudi József sokat foglalkozott a református lelkészek és polgárok olvasmányaival, különösen a dunántúli területtel, mely legújabban már a beregívei is összehasonlítható (vö. OLÁH Róbert: *A beregívei oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján*. In: *A tiszántúli református iskolák könyvöröksége. Tanulmányok*. Szerk.: MONOK István. Bp.–Eger, 2012. Kossuth Kiadó – EKF, 151–238. /Kulturális örökség/). Hudi József *Korall*-beli tanulmányában nem egyszerűen a református tanítók olvasmányait mutatja be (Dunántúli református tanítói könyvtárak az 1820-as években), hanem a falusi tanítók képzésének a folyamatát, illetve azt a szerepet is, amelyet a tanítók a falvak életében játszottak. Miután meghatározó szerepük volt a falusi lakosság készségeinek és az új gazdálkodási ismeretekkel kapcsolatos viselkedésüknek a kialakításában, nagyon is fontos annak az ismerete, hogy mennyire és milyen formában voltak felkészültek a feladatra.

Kurucz György Kazinczy János (1753–1825) életrajzán túl iskoláit és olvasmányait is bemutatja (Könyv és presztízs. Kazinczy János szőládi prédikátor könyvtára). Az akadémita, vagyis egyetemet végzett lelkész élete nem volt könnyű a dunántúli falvakban. Könyvtára és olvasmányai már ismeretek voltak, hiszen Péterffy Ida megjelentette az 1803-ban összeírt 187 könyvének jegyzékét (Somogy megye múltjából. Szerk. KANYAR József. Kaposvár, 1979. Somogy Megyei Levéltár, 151–166). Kurucz most az 1812-ben Festetics Györgynek megvételre ajánlott 61 könyv tartalmi összetételét elemzi.

A *Korall* 43. kötetének e tanulmánycsokra kiegészül Gelencsér Sándor írásával (Falusi könyvkultúra és olvasómozgalom régtől napjainkig), amelyet 1971-ben írt, és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívumában őriztek meg. Emellett egy igazi csemege is bekerült a kötetbe: Láng Benedek áttekintő írása a kora újkori rejtjelezésről (Az emberek titkai. A kora újkori

magyarországi rejtjelezés társadalomtörténetének kutatási lehetősége).

MONOK ISTVÁN

**Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről.** Szerk.: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond. Debrecen, 2011. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 221, xxiv l.

Aligha kétséges, hogy a néha lassan csordogáló, majd gyorsabban megiramodó mostani – születésének négy századik évfordulóját ünneplő – Kálvin-évforduló eseményeiben országosan kitüntetett hely illeti meg Debrecent. Így volt ez már 1936-ban is, amikor reprezentatív, nemzetközi színvonalú kötettel köszöntötték a Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doktorai az *Institutio* megjelenésének 400. évfordulóját. A mostani jubiláris kötet is szorosán kapcsolódik a 2009-es *Kálvin időszerűsége* című tanulmánygyűjteményhez (Kálvin Kiadó), a szerzők egy része is azonos. Debrecen abban is elviszi a pálmát, hogy Kálvin kommentárjának legelső, bizonyíthatóan magyar tulajdonosa Szegedi Gergely. Ézsaiás könyvének magyarázata 1559-ben jelent meg Genfben, a kisprefektákhoz írott kommentár is ugyanott látott napvilágot, s a két művet kolligátumba foglalták. Ezt vásárolta meg még ugyanebben az évben a debreceni rektor, későbbi prédikátor, erről tanuskodik a kötet belső tábláján található bejegyzés: „Venerabili Domino Gregorio Zezedino pastori fideli Debreciniensi”.

A kora újkorban Magyarországon is a kultúra egész vertikumát átfogó kálvini szellemi, konfesszionális, spirituális és liturgikus hatások magyarországi recepciójának vizsgálata egész sor tudomány összefogását kívánja meg. A Gáborjáni Szabó Botond szerkesztésében megjelent kötet ennek a sokféleségnek olyan gyűjteményét adja, amelyben a tanulmányok e széles spektrumnak minél nagyobb részéhez kapcsolódnak úgy, hogy értékes új tudományos eredményeket adnak az olvasó kezébe. Az egyházkerületi nagykönyvtár ennek a kutatómunkának színvonalas műhelye a hozzá – közelebről és távolabbról – csatlakozó szerzőkkel, ezért is érthető, hogy a kötet három meghatározó tanulmánya könyv-, könyvtár- és

a legszélesebb értelemben véve művelődéstörténeti tárgyú. A „Habent sua fata libelli” sententia itt úgy értendő, hogy Fekete Csaba, Oláh Róbert és Ósz Sándor Előd tanulmánya a valóban alaputatási témának számító Kálvin-könyvanyagot célozza meg. Oláh Róbert forrásanyagának alapvetően az „Adattárak” hatalmas forrásbázisát használja. Az alapelvek tisztázásakor mérlegeli azt a nehézséget, hogy hol válik a könyv- és könyvtártörténet olvasmánytörténetté. E tekintetben óvatosságot követve jut, és inkább vállalja a valószínűsítő hipotéziseket, mint az önkényesen létesített bizonyosságokat. A gondos anyagismeret és tapasztalat megvédi a szerzőt attól a kísértéstől, hogy valamely szoros – vagy inkább megalapozatlan – intellektuális, netán spirituális kapcsolatot feltételezzen egy-egy könyvgyűjtemény kulturális karaktere és hajdani tulajdonosának, tulajdonosainak jellemzői között. 147 könyvjegyzéken 480 tétel őrzi a Kálvin-művek hazai terjedésének emlékét; ebből 155 az *Institutio* valamelyik kiadása. A szerző arra a megállapításra jut, hogy Kálvin exegetikai munkáit többen olvashatták, mint az *Institutiót*. Legnagyobb református kollégiumaink könyvanyagának vizsgálata alapján árnyalt körkép bontakozik ki. Példányszámban, műfaji sokféleségben is kiemelkedő helyet foglal el Debrecen, az 1738-as inventarium 48 Kálvin-művet tart számon. A többszöri üldöztetés is hozzájárult a sárospataki bibliotéka mostoha sorsához, azonban valóban szignifikánsan magasabb a Kálvin-művek debreceni részaránya; ez esetleg valamely eltérő konfesszionális sajátosság kifejezője is lehet. Nagyon hasznos a kisebb iskolai könyvtárak, egykori partikulák anyagának vizsgálata (Nagykörös, Nagybánya, Zilah, Székelyudvarhely); a sort még lehet folytatni: Kecskemét, Kiskunhalas, Mezőtúr, Hódmezővásárhely, Szarvas. Ezek ugyan hódoltság területek voltak, azonban részben folyamatosság is kimutatható iskoláik működésében; 18. századi megerősödésük során jelentős könyvanyag került gyűjteményeikbe, bennük sok – további tanulságokat kínáló – Kálvin-kötettel.

A könyvlisták akármennyire informatívak, a kutatás akkor igazán forrásközeli, ha autopszia alapján kézbe tudja venni a köteteket a kutató. Ez bármily áldozatos is, sokrétű eredmény várható tőle; Ósz Sándor Előd erre vállalkozott. Az egyes kötetek a calvinisticum alapkérdéseinek megválaszolása

mellett egyháztörténet és peregrináció, könyv- és iskolatörténet irányába nyitnak újabb válaszokat; sajátos körülmény Erdély felekezeti összetettsége. Meglepető újdonság, hogy a 16–17. század fordulóján és a 17. század első harmadában az *Institutio* tulajdonosai nagy számban kerültek ki az unitáriusok közül. Nyilván a felekezeti vitapozíció, a polémia kényszere és vállalása magyarázza ezt a tájékozódást. Másrészt a filippizmus (kriptokálvinizmus) rejtőzködő vagy nyíltabb érdeklődése is érthető, innen magyarázható a viszonylag sok szász possessor, mint Georg Deidrich vagy Johannes Mallendorf; az utóbbi heidelbergi peregrinus volt. A possessorbejegyzés ugyan még nem, de az egyes kötetek marginális bejegyzései, glosszái már az olvasó és az olvasmány érdemi kapcsolatát nyitják meg (mű-befogadó-értelmező). A legegyszerűbb szövegértelmezői megnyilatkozástól a szöveghermeneutikai változatokig terjednek a példák. Thuri Farkas Pál közismert dicséret disztichonját (Praeter Apostolicas, post Christi tempora, chartas, Huic peperere libro secula nulla parem) 74 *Institutio* közül 18-ban megtaláljuk kézzel beírva. Szenci Molnár Albert magyar átköltése három példányba kerül bele; egyiknek később katolikus possessora lesz, aki nem hagyja szó nélkül Kálvin dicséretét: „Hány könyvet olvastál te, a ki illy sebes sententiat mondasz? Értesz hozzá, mint az számár a lant-hoz.” Példánkban már a konfesszionális polémia irányába kontextualizálódik a bejegyzés. Még arra is van példa, hogy egy 1696-os egyházi perben az ítékezés érvei között meghatározó szerepet játszik Kálvin bibliai kommentárjának ekkleziológiai gondolatmenete. Szenci Molnár egyre inkább ismert Kálvin-recepciójának újabb dokumentuma könyvtárának a Batthyaneumból előkerült kötete, amelynek gazdag glosszaanyaga erősödő polemikus gondolkodását mutatja. Új szerzőt is sikerült felkutatni: az 1695-ös kolozsvári *Genfi Katekizmust* eddig a kiadó, Tótfalusi Kis Miklós fordításának tekintettük. Egy könyvbejegyzésből minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a fordító Zilahi István marosvásárhelyi prédikátor volt.

Igazi nagyszerű találat Fekete Csaba tanulmányának tárgya. Az 1577-es, lausanne-i kiadású *Institutio* már olyan bejegyzések tömegét tartalmazza, amelyek a személyes megnyilatkozásokon túl a szövegértelmezés, szöveghermeneutika távlatait

nyitják meg, kiugró értékű olvasástörténeti eredményt adva. Az első tulajdonos még Wittenbergben Szőlősi János volt, aki már itt végigolvasta a művet; ennek dátumát precízen feljegyezte. A második tulajdonos nevét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy négyszer előadások (praelectiones) formájában végigmagyarázta-tanította az *Institutio* egészét. Mindezt Radnóton és Sárdon végezte 1595–1600 között, s talán az iskola adott otthont ennek az ithon páratlan vállalkozásnak. Még a wittenbergi possessor készített gazdag kéziratos marginális jegyzeteket és tabulákat a szöveghez, mintegy kilenc levélnyi terjedelemben. A gazdag tabulázás gyakorlatához a magyar tulajdonos ösztönzést kaphatott Szegedi Kis István *Loci communes*éből vagy a *Tabulae Analyticae* kiadásából. A radnóti és sárdi használatú kötet a teljes *Institutio* anyagát fölelelte, tekintélyes széljegyzetanyaga pedig egészében tárgyalta, vagyis az egész művet tanulmányozták, értelmezték és tanították a 16. század legvégén Erdélyben. Ehhez hasonló kiadások – csak nyomtatott tabulákkal és jegyzeteléssel! – szerte Nyugat-Európában megtalálhatók, különösen az egyetemi gyakorlatban. Ezt tudván kell nagyra becsülnünk az ismeretlen glosszázó és Szőlősi János tudósi felkészültségét, messze az egyetemi központoktól.

A hazai Kálvin-recepció kiemelkedő közvetítője Szenci Molnár Albert volt. Életművéből az *Institutio*-fordítás, bibliakiadásainak szerkezete, kiegészítő szövegei, valamint költői életművének legfontosabb alkotása, a *Psalterium Ungaricum* tartozik ide. Mindez a kötet két (tágabban három) tanulmányához kapcsolódik. Bódiss Tamás értekezése a kálvini liturgiai-zenei-himnológiai fogalmak értelmezését végzi el, és sok téves vélekedést eloszlat. (Ilyenek: a többszólamú templomi éneklés, az orgona elvetése, Kálvin viszonya a zenéhez.) Mint ismeretes, Kálvin a többi reformátortól abban is különbözik, hogy maga nem volt római katolikus pap vagy szerzetes. Genfben nem ő törölte el a misét és a hozzá kapcsolódó liturgiát, hanem a városi tanács, már korábban. Kálvin olyan liturgiát és egyházi éneklést teremtett, amely az ősi egyház hagyományaihoz akart kapcsolódni. A hugenotta zoltár zenei alapja a francia világi műzenéhez kötődött, Kálvin azonban szigorúan megkülönböztette a szekuláris és a szakrális zenét, ezért a liturgiába bekerülhettek a zoltárdallamok,

de a többszólamúságot ugyanitt elutasította. A korabeli orgonahasználatról tudni kell, hogy a római katolikus liturgiában egyáltalán nem használták énekkíséretre, a szertartási cselekmények instrumentálisan hangzó része volt. Így a misével együtt szerepét veszttette a protestáns liturgiában. Nem véletlen, hogy Kálvin műveiben az orgona jelentéktelenné válik, hapax legomenonként mindösszesen egyszer írja le a nevet nyomtatott műveiben és levelezésében. Igaz, Melius Juhász Péter az ördög dudájának titulálja Sámuel könyvének (1565) kommentárjában. A tanulmány a református istentisztelet mai újragondolására is javaslatot tesz teológiai, liturgikai, egyházzenei szempontból is, voltaképpen az óprotestáns alapelvek újbóli és erősebb érvényesítését támogatva.

Ehhez kapcsolódik Szenci Molnár zoltárkiadása, amely szorosan csatlakozott a hugenotta zoltárok német recepciójához Lobwasser *Psalterén* keresztül. Az egyszólamú kiadás okai között valóban nagy szerepet játszott a nassau-dillenburgi gyakorlat. Andreas Marti tanulmányából tudjuk az erre vonatkozó adatokat. 1607-ig Pfalzban – Heidelbergben – mindössze háromszor jelent meg Lobwasser zoltároskönyve, 1582-től Neustadtban tizenkészer, Herbornban tizenhatszor, az ekkor ugyancsak Nassau-Dillenburghoz tartozó Ambergben hétszer, Hanauban és Siegenben pedig kétszer bocsátották ki. Ezek döntő többsége egyszólamú kottával jelent meg, vagyis Szenci Molnár alapvetően a nassau-dillenburgi gyakorlatot követte egyszólamú dallamközlésével, szemben a pfalzi, de még inkább a hessen-kasseli liturgiai-himnológiai elvekkel. Ehhez járult még az instrumentális zene (köztük az orgona!) templomi felhasználásának bámulatosan gazdag hessen-kasseli gyakorlata, Hesseni Móric 1607-es négyzólamú Lobwasser kiadása (... mit vier Stimmen componirt, das sie in Kirchen und Schulen/ auch sonsten beyds zu singen und auff allerley Instrumenten zu gebrauchen sind). Vagyis Szencire bonyolult interferenciák hatottak saját zoltárszerzői gyakorlatának megformálásában.

P. Vásárhelyi Judit továbbírta az *Institutióra* vonatkozó forráskutatásait úgy, hogy Kálvin más műveinek hatásait is regisztrálta Szenci Molnár munkásságában. Így a hanai kiadás „Intőbeszéd”-e a kanonikus és apokrif könyvek elválasztásáról Kálvint követi, tulajdonképpen az *Advertissement*

magyarra fordítása. 1616-ban Szenci Molnár az *Idea Christianorum* előszavában emlékezik meg a számvetésben bujdosó Kálvinról, és idézi Thuri Farkas Pál epigrammáját: „Praeter Apostolicas...” 1617-ben a *Postilla Scultetica* ugyanennek már magyar fordítását adja. Vásárhelyi Judit egyértelműen bizonyítja, hogy az *Institutio* forrása alapvetően annak német verziója, ezenkívül néhol a latin is. A mikrofilológiai megfigyelés olykor mélyreható spirituális sajátosságot mutat ki Szenci Molnárnál, amikor a latin ‘spes’ és a német ‘Hoffnung’ helyett a ‘kegyelem’ szó jelenik meg nála ugyanazon a szöveghelyen.

Csak sajnálhatjuk, hogy Szabadi István kitűnő fordításához – az *Epinicion*hoz – nem adták meg párhuzamosan az eredeti latin szöveget, pedig lennének még talán a deák textusnak értő élvezői. A teológiai, liturgikus, himnológiai, művelődés- és könyvtörténeti nézőpontokat nagyon hasznosan egészíti ki a presbiteri egyházkormányzás hazai meghonosodásáról szóló dolgozat (Baráth Béla Levente–Orosz Adrienn), amely összefoglalja a forrásokat, és a kálvini társadalomszemlélethez, ekkleziológiai elvekhez köti azokat. Magyar Balázs Dávid tanulmánya bemutatja, hogy Kálvin ideális városában, Genfben Krisztus követőinek szerelte volna látni az ottani embereket. Ennek első, meghatározó közössége a keresztyén család, amelyben érvényesülnie kell a tudatos megújítás akarátának. Efézus-prédikációi kimutathatóan formálták a családra vonatkozó szociális, erkölcsi tanításait, amelyek helyet kaptak az *Ordonances Ecclesiastiques* szabályrendszerében is. A család gyülekezetszerű értelmezése később majd a puritanizmusban is erősen érvényesül.

Nehéz dolga van az irodalomtörténetész Györi L. Jánosnak, amikor a már átteteles, rejtőzködő konfesszionalitás után nyomoz a felvilágosodás évszázadát követően, mert az irodalomnak immáron elkülönülő része lesz mindaz, amit a liturgikusság évszázadai felhalmoztak, használtak. Az emberi és az isteni szó párbeszéde zajlott a reformáció első két évszázadában, ahol üdvérték és esztétikai érték nem zárták ki egymást, hanem szorosan összetartoztak. Előtte még markánsan kirajzolódtak a kálvini gyökerű konfesszionális tartalmak irodalmi jelenségei, az értelmiségi szereptudat paraklétoszi mintái, akár a prédikációirodalomban vagy a nagy

közösségi-nemzeti identitás megalkotásának, újra és újra való hangoztatásának műfajaiban, énekeskönyveiben. Valóban, kultúránk mélyszerkezetében meghatározó értékelveket működtetett a sok viharral dacoló református iskolarendszer. A legújabb kori erőteljes szekularizáció ellenére a magyar irodalom időről időre megújítja múltjához való viszonyát, amint azt a tanulmány meggyőzően bizonyítja. Talán jó példa erre Szenci Molnár zoltárköltészetének emlékezete. Azóta a magyar költészetben jó néhányan folytatták a megkezdett témát, de a 17. századi zoltárköltőt és művét a zoltáréneklők közösségében vagy éppen elnémuló gyülekezetében Kányádi Sándor emelte a (református) gyülekezetként értelmezett nemzet egyik legfontosabb, emblematikus azonosítójává, felelve ezzel Jékely Zoltán 1936-ban keletkezett *A maros-szentimrei templomban* című művére. Valóságos költői verseny indult a 20. század második felében egy 151. zoltár írására, amelynek során minden szerző (Baka István, Veress Miklós, Páskándi Géza, Szepesi Attila, Kovács István, Szilágyi Domokos) Molnár Albert, „folytatójának” tekintette önmagát és művét. Ezzel egyre tágabbra is vonták a zoltárköltészet hagyományos körét, s a 17. századi örökség egyre inkább a nemzetért való aggodalom gondolati-költői mintájává változott. Ez a változás azonban már a legtágabb „magaskultúra” tagolt és összetett közegében zajlott. Ezzel az részben ki is került a felekezeti azonosság – egyébként bármily tágasan értelmezett – köréből és általános nemzeti dimenzióba emelkedett; ugyanakkor természetesen ezzel együtt ott maradt történelmi felekezetének – a magyar reformátusságnak – máig mindennapos lelki táplálékaként a gyülekezeti éneklésben. A kötetet dekoratív fényképek zárják, amelyeket szakszerű magyarázatok egészítenek ki.

Csak üdvözlendő a szerkesztői előszó következő évekre vonatkozó feladatkijelölése, amely Wittenberg és a magyar reformátusok (Wittenberg és a debreceni kollégium) kapcsoltság új szempontok szerinti vizsgálatát, illetve Genf és Debrecen kapcsolatrendszerének felderítését ígéri. Remélhetőleg hasonlóan értékes kiadvány(ok) tárják majd a szakmai közvélemény elé a születendő eredményeket.

1565-ben, Sámuel-fordításának egy margó-jegyzetében írta Melius Juhász Péter: „Urnac

baua hallo varas. Mint az Dobroczon.” Hajdani kijelentését ma is meg kell(ene) hallanunk, az most is szól hozzánk a kötet bizonyossága szerint.

IMRE MIHÁLY

**Un succès de librairie européen l’*Imitatio Christi* 1470–1850. Exposition organisée par la Bibliothèque Mazarine en collaboration avec la Bibliothèque Saint-Geneviève et la Bibliothèque nationale de France ... 4 avril – 6 juillet 2012.** Commissariat et catalogue de Martine DELAVEAU, Yann SORDET. Paris, 2012. Bibliothèque Mazarine – Éditions des Cendres, 197 l.

A Bibliothèque Mazarine hírneves könyvtárosa, Gabriel Naudé (1600–1653) maga is részt vett abban a szakirodalmi vitában, amely a 17. század első felében zajlott le több országban, az *Imitatio Christi* című, négy szöveget szervesen együttesen továbbhagyományozó mű szerzőjének meghatározásáról. Talán az sem véletlen, hogy ez a könyvtár feltűnően nagy számban őrzött *Imitatio*-kiadásokat is. A könyvtár mostani igazgatója, Yann Sordet az egyik főszereplője a kérdéses szövegegyüttes kiadásai számbavételének. A kiállítás abból az alkalomból készült, hogy megjelent a nagyobb párizsi könyvtárakban őrzött *Imitatio*-kiadások közös katalógusa, számos, a szövegről, a szerző(k) ről és a kiadásokról szóló tanulmánnyal: *Édition et diffusion de l’ « Imitation de Jésus-Christ » (1470–1800). Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne.* Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Delépine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011. (Ismeretése: Magyar Könyvszemle 2012: 407–410).

A kiállításon 35 kézirat, illetve kiadás szerepelt, így a most bemutatott katalógus is ezek részletes leírását adja. Nem volt egyszerű azonban kivá-

lasztani ezt a 35 műtárgyat. Eltekintve a közel 1000 fennmaradt középkori kézirattól, a 18. század végéig 2300 nyomtatott kiadást ismernek a kiállítás szervezői (ez hozzávetőleg 2 300 000 példány). 74 ősnymtatvány, 329 16. századi, 810 17. századi és 1084 18. századi editio. A mostani kiállításon az időhatárt néhány szépen illusztrált későbbi kiadás miatt kiterjesztették, vagyis ha a 19. század első felének termését is tekintjük, valóban a kiválasztás maga jelentős megfontoltságot kívánt.

A Biblia után a leggyakrabban kiadott könyvről van tehát szó. Olyanokkal versenyzett, és olyanokat előzött meg, mint a *Legenda Aurea*, Donatus *Grammaticája*, Vergilius *Bucolicája* vagy a *Manipulus curatorum* (Guido de Monte Rochen). A kiadások 48%-a latin, a többi vernakuláris nyelvű. Ősnymtatványként ismert a katalán (1482), a német (1486), az olasz (1488), a francia (1488) és a flamand (1498) nyelvű kiadás; magyarul először 1624-ben jelent meg, de a 17. század végéig kiadták szinte valamennyi európai nyelven, olyan kis nyelveken is, mint a breton (1684) és a baszk (1684). És az olyan nagy kultúrák nyelvén is, mint az arab (1663) és az örmény (1674), ez utóbbiakat a római Propaganda Fidei szorgalmazására.

Mi a titka ennek a sikernek? Erről irt tanulmányt Yann Sordet a katalógus bevezetőjeként „Le livre des records” címmel. A tanulmány első fejezete a „L’oeuvre phare de la devotio moderna” címevel is jelzi azt, hogy a szöveg és a könyv sikerének legfőbb záloga abban az emberi tulajdonságban rejlik, amelynek kulcsa a biztos pont keresése az életben – és nem csupán a hívő ember számára fontos ez. A devotio moderna a 14–15. században felkínált egy biztos pontot, ráadásul úgy, hogy a teljes európai kulturális hagyományhoz kötődött értékcalapúságával: az emberi erkölcs alapja mindig ugyanaz, akárhány pontban foglalja össze akárhány vallás. Az egyházak, amelyek a vallások képviselőit, terjesztésére és szolgálatára alakultak, persze a politikum részei intézményi és személyi érdekeikkel, vagyis vallásidegen szerveződések. Ez mindig így volt, és így is lesz, de az *Imitatio Christi* ezt az önellentmondást is feloldotta, utat mutatva a személyes vallásosság megnyugtató, erőt adó világába.

Sordet tanulmánya bemutatja a szövegek (Quatres livres) korpuszá alakulásának a történetét, majd